

Nikola SAMARDŽIĆ*

KRIZA URBANOG IDENTITETA: BEOGRAD I GLOBALNI IZAZOV

Globalizacija urbanog identiteta i kulture ne podrazumeva simplifikaciju stvarnosti. Globalizacija otkriva jednu novu društvenu slojevitost. Bez obzira na degradaciju iz poslednje dve decenije, Beograd je zuzetan primer koji u važnim pojedinostima odudara od istočnoevropskog posttotalitarnog obrasca razvoja. Gotovo da ne postoji jasna paradigma pod koju bi se mogao podvesti kao pod jedinstvenu celinu istorijskog razvoja. Vidno osiromašen i zapušten, i potom samo delimično obnovljen i revitaliziran, dok oporavak nisu pratile pozitivne demografske promene, Beograd je u odnosu na ostatak Srbije, i velikog dela bivšeg jugoslovenskog prostora, postao, najmanje naizgled, zajednica povlašćenih pojedinaca i institucija i zaštićenih monopola. Ta njegova stvarnost, gotovo dualistička, zapravo je kulisa jedne žive istorijske drame.¹

Na Beogradu su ostali urezani ožiljci svih ideoloških kriza koje su se u lokalnom miljeu specifično ispoljavale. U globalnu eru stupio je opterećen važnim nedoumicama druge polovine XX veka, koje srpsko društvo nije uspeo da zatvori na kraju te epohe. Štaviše, suštinske nedoumice koje je nametao kontonuitet komunizma, nacionalizma, urbicida i ruralizacije, srpsko društvo unelo je u tokove XXI veka. Nije slučajno da savremeni izazovi nameću dodatnu konfuziju i sporne odluke koje se tiču neposredne budućnosti.

Beograd je evropska prestonica koja je pretrpela najviše razaranja, migracija, ekonomskih kriza i kriza identiteta u toku poslednja dva veka moderne istorije. Istorija modernog Beograda je hronika borbe za opstanak običnih, za oficijelnu, „veliku istoriju” „malih”, često anonimnih ljudi. Te ljude je nosila

* Prof. dr Nikola Samardžić, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

¹ Ovaj rad nastao je u okviru projekta „Modernizacija Zapadnog Balkana” Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije (ev. br. 177009).

stihija odluka sopstvene države, država agresora i država saveznica i ishoda odluka. Posledice su obično duže trajale od procesa koji su ih izazvali. Moderna istorija Beograda je uporedna stvarnost etničke šarolikosti i multikulturalizma i asimilacije. Asimilaciju je, u pojedinim periodima, zvanični Beograd nametao u oblicima koji su podstrekivali etničke nesporazume ili sukobe. U svojstvu srpske i jugoslovenske prestonice, Beograd je uživao samo tri perioda relativno mirnog razvoja: od „predaje ključeva” 1867. do početka Prvog svetskog rata 1914, između 1918. i 1941, kad je izgradio obrise svog evropskog identiteta, i od 1944. do početka jugoslovenske dezintegracije 1991. Prvi i treći period trajali su po 47, drugi svega 22 godine. Razdoblje globalizacije počelo se osećati tek nakon 2000. Jedino se u teoriji i praksi političkog nasilja Beograd nije suviše razlikovao od ostalih evropskih prestonica. Od početka političke samostalnosti 1867, do početka Prvog svetskog rata 1914, u Beogradu su, već 1868, ubijeni knez Mihailo Obrenović i kralj Aleksandar Obrenović 1903. Srbija je vodila četiri rata, protiv Turske 1876–1878, Bugarske 1885, i dva balkanska rata 1912–1913. S tradicijom i praksom političkih ubistava Beograd je ušao u XXI vek. Kao jugoslovenska prestonica, nakon ogromnih ratnih razaranja, patnji i gubitka najaktivnijeg stanovništva, Beograd je bio poprište žestokih političkih i nacionalnih obračuna, i podneo pritisak Velike depresije, od 1929. do sredine tridesetih. Drugi svetski rat nije proizveo samo razaranja i novu ljudsku tragediju. Ubrzana, brutalna posleratna sovjetizacija, migracije, drastična promena imovinske strukture i pritisci vladajuće ideologije, koja je takođe bila promenljiva, nekad i nepredvidiva, to ponovo nisu bili povoljni uslovi za nastavak urbanizacije i uključivanje u kulturne tokove razvijenog i slobodnog sveta.

Beograd je istovremeno bio provincija velikih sistema (u modernoj istoriji Ugarske, Turske i Austrije), urbano ostrvo na geografskom obodu Balkana. Beograd nikad nije u potpunosti urbanizovan i nikad do kraja nije ruralizovan. Nikad do kraja izgrađen, nikad u potpunosti uništen, mada je njegova kultura imala sklonosti ka istorijskoj viziji grada Feniksa. Ali je i ta sklonost jedna u nizu odlika njegovog palanačkog mentaliteta. Balkanske kulture su o sebi ostavljale svedočanstva o istorijskim i nadistorijskim, božanskim misijama gotovo svakog većeg pojedinačnog naroda, o velikim zamislama, dubokim meditacijama, ali i naročitim mentalitetima. Samospoznaja Balkana odvija se u prostranstvu između uverenja o sumornom opstanku na margini, na dalekoj, usamljenoj granici, na periferiji civilizacija, i mišljenja da je taj prostor ključno poprište evropske istorije. Beograd sigurno ima izuzetno mesto, fizičko, kulturno, ekonomsko, smešten na mitskom Limesu koji je delio varvare i civilizacije, ali to mesto nije uspeo da potvrdi u svom modernom isto-

rijskom razvoju. Isto tako je evropska kultura, povremeno preterano zamorena, nekad i razočarana, zapostavljala Balkan odustajući i od uređenja njegove prošlosti, i od uređenja njegove budućnosti.

Početak XXI veka obeležen je, u međunarodnim odnosima razvojem političke religije i usponom novih autoritarnih sila u kojima se često namerno predviđaju važne crte totalitarizma i beznadežne društvene zapuštenosti. Globalni grad, buduća pretežna forma ljudske zajednice u XXI veku, oseća i dalje razvija sve globalne nedoumice.

Beograd je, pre nego „globalni grad”, jedan ruralni ili postruralni konglomerat karakterisan vizuelnim, emotivnim, ideološkim i materijalnim traumama ratova, pogroma, siromaštva, diskontinuiteta efikasnih institucija i vladavine prava, samovoljom individualne neodgovornosti, i nekompetentnim razvojnim rešenjima. Srbija je evropska država koja je najčešće ratovala u XIX i XX veku, nakon obnovljene epopeje austro-turskih ratova 1683–1791. Na početku XXI veka, Srbija je na evropskom dnu prema parametrima ekonomskog razvoja, sloboda i standarda, medijskih sloboda i kulture javnog diskursa, efikasnosti institucija i vladavine prava. Savremeni urbani razvoj i urbani identitet upravo počiva na svim navedenim standardima, koji se ispituju, egzaktno utvrđuju i prate na godišnjoj osnovi.

Stanje u beogradskoj arhitekturi, u opštem izgledu grada, funkcionalnost javnih prostora i kvalitet života, zapravo su opipljiva stvarnost koja odražava ideološke nedoumice u kontekstu kontinuiteta komunizma, nacionalizma i populizma, i povremena ekstremna odstupanja od načela demokratije, vladavine prava i odgovornosti institucija. Jedna od karakteristika Beograda, u toku poslednja dva veka njegove moderne istorije, bila je izuzetna višeslojnost njegovog identiteta kao prestonice malog, nerazvijenog, nepismenog, profesionalno nekompetentnog društva, matice jugoslovenskog okupljanja, potom, na kraju XX veka, i jugoslovenske dezintegracije, istovremenog stecišta srpskih i lokalnih institucija i migranata, povremeno i izbeglica iz zaostalih regiona. Beogradski multikulturalizam se, međutim, nije mogao oslanjati na efikasne institucije i vladavinu prava.

Beogradski urbanitet je pre svega odraz kontinuiteta križa srednje klase, koja je istorijski gubitnik u svim ratovima i političkim obračunima XX i početka XXI veka, u tom smislu da su je diskontinuiteti, socijalni pritisci i manipulacije oligarhijskih elita marginalizovali i lišavali inlektualnih i moralnih kapaciteta, koji bi je učinili pouzdanom osnovicom razvoja demokratije i vladavine prava. Uporedo s vrhuncima nacionalizma koji je u Srbiji i sličnim sistemima nastupio umesto pada komunizma, globalizacija je erodirala dru-

štvenu i ekonomsku osnovicu srednje klase na kojoj počiva savremena liberalna demokratija.

Srednja klasa bila je u poslednjim decenijama medijator između ideologija i njihove primene u širokoj društvenoj osnovici. Pritisци na srednju klasu u socijalizmu, tj. komunizmu i, potom, nacionalizmu, dok je osećala obostranu pretnju i elite i osnovnih društvenih slojeva, učinili su je nezainteresovanom, vremenom i nesposobnom da sopstvene interese veže za opšte evropske tokove, zasnovane na naprednijem znanju i istorijskom iskustvu, i u institucijama obezbedi njihovu realizaciju. „Socijalistički raj” nije podrazumevao da srednja klasa raspolaže vrednijom nepokretnom imovinom, da može slobodno pokretati i razvijati mala i srednja preduzeća. Bio je nedovoljno razvijen opseg opštih primanja koji bi ukazao na jasnu socijalnu diferencijaciju. Srpsko društvo nikad nije raspolagalo dovoljnim političkim i ekonomskim kapacitetom da bi uspostavilo kontinuitet liberalizma. Dva veka moderne istorije, u kojima se Beograd zatekao u epicentru, protekla su u realizaciji ratnih agendi koje su Srbiju uvlačile u sukobe velikih sila. Istorija modernog Beograda zato se odvijala u dramatičnim i potresnim etapama destrukcije i rekonstrukcije, dok su se smenjivale ideologije socijalnog egalitarizma, državnog kapitalizma i planskog socijalizma. Nacionalizam i komunizam delili su zajedničke karakteristike populizma i religioznog uverenja u ekskluzivnost i ispravnost odluka koje su društvu nametale posebnu ulogu u istorijskom procesu. Liberalna agenda legitimiteta državnog autoriteta ograničenog vladavinom prava i posvećenog zaštiti individualnih prava građanstva u poslednja dva veka je, u srpskoj istoriji, marginalizovana religioznim pozivima na konačno rešenje nacionalnog pitanja, na poštovanje tradicionalnih autoriteta i oblika života, i na socijalnu pravdu koja se, u usporenoj i autarhičnoj ekonomskoj i društvenoj stvarnosti, svodila na siromaštvo i stagnaciju. Emancipaciji srednje klase nije doprinosila negativna socijalna evolucija u kojoj je svaka generacija, od prvih do poslednjih balkanskih ratova XX veka, ostajala bez najinteligentnijih i najsenzitivnijih pripadnika, koji su se odlučivali za emigraciju. Iz razloga koji su veoma razumljivi, nauka se nije usudila, sve implikacije takve negativne selekcije.

Razvoj srednje, građanske klase, bio je osnova razvoja i demokratije i modernih gradova istovremeno. Razvoj srednje klase bio je istorijski odgovor na sumnje klasičnih liberala, poput John Stuart Milla, da su demokratija i jednaka politička participacija mogući bez edukacije i privatne imovine. Građanstvo je bilo pokretač razvoja demokratije upravo zahvaljujući sposobnosti da premošćava razlike između aristokratije ili republikanske oligarhije i proletarijata. U modernoj istoriji Beograda su nerazvijenost demokratskih institucija i odsustvo vladavine prava dopuštali oligarhiji da se, sa osloncem na popu-

lističke pokliče i, konkretno, na seoski i gradski proletarijat, povremeno upušta u ratne pustolovine i socijalni inženjering.

Evolucioni greh srpskog građanstva, u evropskoj perspektivi je saučestvovanje, ili podrška političkoj eliti i vojsci u pokušajima da ogromnim žrtvama opravdaju potrebu realizacije teritorijalne „nacionalne” politike i u prihvatanju socijalnog egalitarizma. Socijalnim egalitarizmom je marksizam od sredine XIX veka pokušavao da reši pre svega pitanje isključivanja tadašnje većine evropskog stanovništva iz procesa političkog odlučivanja. Klerikalizam, koji je nova pojava primetna iz razdoblja između dva svetska rata bio je, u slučaju srpskog građanstva, jedna od tendencija usvajanja ondašnje istorijske logike koju je gotovo podrazumevala kulminacija evropskog totalitarizma, japanskog militarizma ili populističkog progresivizma u SAD, naročito u godinama koje su usledila nakon eskalacije svetske ekonomske krize.

Ekonomski i tehnološki razvoj koji je nastupio nakon Drugog svetskog rata osporavao je marksistički scenario proleTERSKE diktature, budući da se raslojavanje odvijalo na novim osnovama, u procesima u kojima su nekvalifikovani industrijski radnici, kao istorijska pojava, ustupali mesto novim profesionalnim slojevima u sektorima usluga i postindustrijske ekonomije. Viškova radne snage, koje je prethodno proizvodila haotičnom industrijalizacijom i urbanizacijom, Jugoslavija se oslobađala otvarajući granice prema Zapadnoj Evropi i SAD, gde je, za političkom, krenula ekonomska emigracija. Ekonomska i politička liberalizacija je sredinom šezdesetih omogućila nov zamah urbanizacije, koji je počeo otkrivati jednu novu pojavu, za koju se ispostavilo, docnije, da je i globalna pojava siromašnih, needukovanih i zapostavljenih slojeva koji su izmiledi ispod zvaničnog pokrova industrijske radničke klase kao nominalnog nosioca vlasti i socijalnog prosperiteta. Urbanizacija je postavljala i pitanje dotad isključenih grupa, žena, *gay-lesbian* populacije i invalida, na koje je vlast, bez obzira na svoj nasilan, nekad i ruralno-tradicionalan karakter, morala da daje odgovore koji su bili su skladu sa zvaničnom ideologijom socijalnog egalitarizma. Tako da je jugoslovenski socijalizam, naročito u velikim gradovima, postao izvesna osnova njihove emancipacije. Slično svemu navedenom, nova stvarnost postavljala je izazove srpskom i ostalim jugoslovenskim nacionalizmima, koji su u urbanizaciji i društvenoj emancipaciji videli novu istorijsku pretnju. I nisu se slučajno, upravo od sredine šezdesetih, počeli postavljati novi zahtevi za teritorijalnim preuređenjem zajednice, uključili se pojmovi nacionalne kulture, jezika, običaja, tradicija i religije. Platformu rušenja jugoslovenske zajednice, i povratka na predmoderne oblike društvenih odnosa, marksizam i politička religija postavili su na istovetnu platformu koja je krenula u svoju realizaciju krajem osamdesetih XX veka. Često su bile

u pitanju istovetne ličnosti ili institucije. Taj je proces, naročito u svojoj uzajamnosti dva kolektivismi, proizveo konfuziju u srednjoj klasi koja je bila inače lišena svojih važnih imovinskih i ekonomskih atributa.

U globalne procese, koji su otkrivali jedinstvenu paradigmu promena i proizvodili značajne društvene promene, Beograd se uključio u kontekstu pada komunizma i dezintegracije Sovjetskog Saveza. Na Bliskom istoku, gotovo istovetnom modelu promena pripala je uloga političke religije. Politička religija postala je istorijski pandan nacionalizmu, pokretaču otpora demokratizaciji u Istočnoj Evropi od 1990, naročito u istočnopравoslavnim zemljama komunizma. Mase je pokretao duhovni i emotivni sadržaj nacionalizma ili političke religije. I dok je klasični marksizam smatrao da će građanstvo ostati mala, privilegovana manjina u modernim društvima, ono je zapravo postalo većina u društvima zemalja u razvoju. Ali građanstvo nije uspelo da doprinese uspostavljanju stabilne liberalne demokratije i vladavine prava tamo gde nije ostalo imuno od nacionalizma ili političke religije. I tamo gde je nacionalizam bio veoma izražen, kao u Poljskoj, ili je dovodio do jasnih društvenih podela, kao u pribaltičkim republikama ili bivšoj Čehoslovačkoj, neposredni sukobi se ipak nisu odigrali kao u bivšoj Jugoslaviji, Sovjetskom Savezu ili na Bliskom istoku.

Srednja klasa bila je, u ukupnom ljudskom iskustvu, osnova demokratije, ali se demokratija, podrazumevajući liberalnu demokratiju, nije razvila u svakom slučaju kad je bio prisutan razvoj srednje klase. Globalizacija je otkrila da se obrazac srednje klase kao oslonca stabilne demokratije nije mogao primenjivati tamo gde srednja klasa nije raspolagala značajnom privatnom imovinom i poslovnim inicijativom, ili se nije oslanjala na liberalnu političku tradiciju i usmerenje. „Treći talas” demokratizacije, koji je krenuo iz južne Evrope, iz Grčke, Španije i Portugala sredinom sedamdesetih, da bi postigao vrhunac padom komunizma krajem osamdesetih, doveo je do pojave novih, nestabilnih demokratija, zasnovanih na ekonomskom razvoju i urbanizaciji: Brazil, Indija, Indonezija, Južnoafrička Republika, Turska. Njihovo građanstvo je štaviše raspolagalo i dobrim obrazovanjem i privatnom imovinom i tehnološki se povezalo sa ostatkom sveta, ali njihovi sistemi nisu uspeli da razviju efikasne i pouzdane institucije liberalne demokratije upravo zbog odsustva istorijskih slojeva demokratskog pamćenja i iskustva, i niza činilaca koji svaki od navedenih sistema čine veoma specifičnim.

Globalni svet nastao je na osnovama reganovsko-tačerovske revolucije koja je iznedrila sve više jedinstven, kompetitivan svet, spreman da se lišava tradicionalnih i zatečenih barijera u svakom smislu. Građanski sloj, koji je bio simbol Beograda u njegovom kulturnom i urbanom klimaksu između 1965. i

1990, nije imao sposobnosti da razume globalni razvoj i doprineo je okretanju istorije u upravo suprotnom toku koji se, pojednostavljeno, svodi na opsednutost teritorijalnim granicama i očuvanje autoarhičnog modela društva i ekonomije. Globalni razvoj demokratije, sa svim ograničenjima i specifičnostima, zasnivao se na rastu srednje klase u svetu u razvoju.

Urbani razvoj Beograda pripao je globalnim tokovima tek na početku XXI veka, otkrivajući veoma slojevitu strukturu problema i trauma iz nedavne prošlosti, i nasleđe nepovoljne konjunktore i mentaliteta iz razdoblja koje je prethodilo trijumfu nacionalizma u poslednjoj deceniji XX veka. Proces globalizacije uključio je istovremeno suočavanje sa sopstvenim, unutrašnjim izazovima – siromaštvo, oštre socijalne, kulturne i ideološke razlike, nasleđe i uticaji nacionalizma, socijalizma i političke religije, nerazvijena ili pogrešno razvijena infrastruktura, devijacije iz novijeg vremena, nadzidiivanje, doziđivanje, urbana samovolja, masivna ruralizacija sa elementima urbicida. Drugi, opšti plan izazova je globalno pitanje, da li će zapadne demokratije, na koje je Beograd jednim svojim segmentom usmeren ekonomski, kulturno i politički, dok istovremeno negira svoj evropski, urbani i demokratski identitet, uspeti da, kao liberalne demokratije, obnove svoju političku i ekonomsku solventnost koju je dovela u pitanje globalna kriza iz 2008. Drugim rečima, postavlja se pitanje da li će Beograd pripasti i kvalitativno i kvantitativno globalizaciji koja je, o čemu svedoče egzatne činjenice, bez obzira na sve svoje dileme i kontroverze, doprinela dinamičnom napretku zemalja u razvoju. Proliferacija investicija, trgovine i mreža komunikacije produbila je međuzavisnost demokratskih procesa i svojim pacifizirajućim efektima krenula da otvara, prema spoljnom, pre svega razvijenom i demokratskom svetu, autoritarne nedemokratske sisteme.

Ekonomija globalizacije je, međutim, preterano složena i neizvesna. Deindustrijalizacija i autorsovanje proizveli su za istorijsko iskustvo neobične fenomene spoljnotrgovinskih debalansa. Relativizirani su pojmovi spoljne trgovine i domaće proizvodnje. Kreditni i investicioni baloni takođe doprinose brzom razvoju, ali su često prenapregnuti i skloni pucanju. Svet nikad u istoriji nije bio iznutra povezan, makar u informatičko-tehnološkom jedinstvu, i nikad nije bilo izraženije zajedničko osećanje neizvesnosti. Otvorila se i važna pitanja budućnosti kolektivnog evropskog upravljanja, o čemu se pojavljuju suprotstavljena mišljenja, o potrebi dalje konsolidacije zajedničkih institucija, ili o neophodnosti povratka na modele nacionalističkog suvereniteta i regulisane zaštite domaćeg tržišta.

Razvoj, struktura, ekonomija i identitet gradova verovatno će biti najvažnije društveno pitanje XXI veka. U toku velikih promena koje je pokrenuo

pad Berlinskog zida, pod pritiskom imigracije, globalnog prilagođavanja, ubrzanog tehnološkog napretka i povremenih tržišnih poremećaja, evropski gradovi su stekli nov identitet. Oni više nisu samo gradovi-muzeji. Gradovi su ponovo živi organizmi u kojima se vodi borba za opstanak. Identitet Beograda prepušten je nejasnoj budućnosti prožimanja kultura koje su ponekad ne spojive, neuklopive, budućnosti saradnje ili sukoba tradicija i inovacija. Gradovi i dalje privlače migrante i pustolove, proizvode masovna nezadovoljstva i ostale oblike izliva kolektivnih emocija, inspirišu pisce i umetnike. Povremeno postaju ruralni konglomerati, u nemogućnosti ili u odustajanju od napore da urbanizacijom i asimilacijom ukrote pocese prepuštene društvenoj i kulturnoj stihiji. Gradovi su koncentracije nemira, patologije, prilagođavanja ili nostalgije. Identitetu Beograda pripada i njegova intimna, emotivna istorija, koju osećaju i posetioci koji se ne osvrću na njegovo trenutno stanje zapuštenosti, stihije i samovolje.

Nikola SAMARDŽIĆ

URBAN IDENTITY CRISIS: BELGRADE AND GLOBAL CHALLENGE

Summary

Urban development of Belgrade joined mainstream only at the beginning of 21 st century, revealing a complex structure of challenges, of traumas, from the recent history and inheritance of disadvantageous conjecture and mentality from the period preceding nationalism triumph in the 1990 s. Globalization process involved facing own, internal challenges – poverty, sharp social, cultural and ideological differences, inheritance and influence of nationalism, socialism and political religion, undeveloped or inappropriately developed infrastructure, deviations from recent times, building on top or extending existing buildings, urban self-will, mass ruralization with elements of urbicide. Second, general plan of the challenge is the global issue. Will Western democracies, those ones to which Belgrade is partly relying in economic, cultural and political sense although simultaneously negates its European, urban and democratic identity, manage to recover as liberal democracies their political and economic solvency that became questionable after global crisis of 2008? In other words, question is will Belgrade take part in globalization that, with exact facts to prove it and despite all its dilemmas and controversies, contributed to dynamic progress of developing countries. Proliferation of investments, trade and communication networks strengthened interaction between democratic processes and, through pacifying effects, started to open authoritarian undemocratic systems towards outer world, primarily developed democratic world.